

15. Жуковський М.П. Про літочислення м. Нікополя. – Нікополь, 1996. Київ : Українська видавнича спілка, 2000. – С. 57-58.
16. Жуковський М.П. Екохронографія козацького міста Нікополя // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі і маловідомі сторінки : наук. щорічник. – Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2008. – Вип. 5. – С. 63.
17. Так само.
18. Інструкція до складання історико-архітектурних опорних планів населених місць України. – К. : Держбуд України, 1992. – С. 23.
19. Вечерський В.В. Національна програма : облік пам'яток та історичних міст як перший етап розробки // Археометрія. – 2000. – Вип. 4. – С. 105-107.
20. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. №878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України» // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 142, 09 серп.
21. Бажан О. Нікополь // Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2005. – т. 3. – С. 2711.
22. Карта № 24. Запорозькі Січі у XVI – XVIII ст. / під загал. ред. Академіка НАН України Смоля В.А. // Національний Атлас України. – К.: ДВНП «Картографія», 2007.

Олександр Тригуб (Чернігів), молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»

Земельна власність чернігівського Борисоглібського монастиря у XVII ст.

Борисоглібський монастир у Чернігові є однією з найдавніших обителей Чернігово-Сіверської землі. Він виник ще за часів Київської Русі, але свого найбільшого розквіту досяг у XVII–XVIII ст. Чимало питань, присвячених його історії, на сьогодні ще залишаються поза увагою дослідників. До таких, зокрема, належить вивчення земельної власності обителі у XVII ст. – у період свого відновлення після майже трьохсотлітнього занепаду.

Внаслідок укладення в 1618 р. Деулінського перемир'я частина сіверських земель (у тому числі й Чернігів), що протягом попереднього століття перебувала у складі Московської держави, була приєднана до Речі Посполитої. Польський король Сигізмунд III та адміністратор новоприєднаних територій, його син Владислав, значну увагу приділяли створенню сприятливих умов для діяльності в регіоні католицької та уніатської церков. На думку П. Кулаковського, вже тоді король мав на меті створити в Чернігові резиденцію домініканського ордену. Достеменно відомо, що кляштор був облаштований не пізніше 1627 р. у церкві Бориса і Гліба. Його першим пріором став у 1627 р. Вацлав Гротовський (Гроловський) [1, 70].

1 грудня 1627 р. король наказав чернігівському війту Яну Куновському, “чтобы отдал он во владение отцам проповеднического ордена св. Доминика для костела и церкви Глеба и Бориса имения, назначенные в видах облегчения для них дела спасения душ” [2, 98]. 20 червня 1628 р. королевич Владислав видав відповідний мандат про передачу в посесію домініканцям маєтності, виділені королівськими комісарами. Значно пізніше, у 1731 р. (?) чернігівський архієпископ Антоній Стаховський навів відомості про земельні володіння чернігівських домініканців: “Когда ляхи опановали Украину и Малую Россию, тогда зараз комиссар от короля полского прислан бе в

Черниговское воеводство, а имянно в Чернигов между иншими определенный; определили бытии на духовенство Киянку, Козел и Лгов весь поза Лговкою ричкою, и границу положили для непременного утверждения: от вершины Лговки рички вниз до шляху, который идет з Чернигова чрез Белоус до Козла и от дороги той чрез поле, которого на два или на три раза будет стриления из лука попереч ... до великого Белоусского болота, а болотом до реки Белоуса, а Белоусом рекою вниз чрез Павлову греблю до Десны, а Десною ж вниз по Шостовицку гору и прочая” [3, 113].

Крім володінь у Чернігові та навколишніх селах одна з найдавніших монастирських маєтностей знаходилась у м. Мрині з округою. Згадку про це містить лист Я. Куновського до короля від 7 березня 1628 р.: “В ревизских книгах на церков Черниговскую Глеборисовскую назначена только слободка Мрин; нашел я также сто уволок, взяте г. ревизором в границах городских на духовенство римскаго и русскаго богослужения. Из числа 100 уволок, по силе привилегия королевича, 15 уволок на р. Киянке от дано во владение отцу Ставровецкому, из остальных 85 уволок следовало бы отвести 25 отцам Доминиканам” [2, 97]. Останнє повідомлення становить значний інтерес, адже опосередковано свідчить про те, що Борисоглібський монастир не лише існував, до 1618 р. (очевидно, як православна обитель), а й володів певними статками.

Частина володінь перейшла до чернігівських домініканців від Новгород-Сіверського кляштору: “Свирубщина с Ивотом з Шатрищи и проч. по езуитах новгородских на которой земли потом Обрадиевка, Абриновка и Дувмисовка поселились Калиевка, Прокоповка и проч.” [3, 112]. На своїх землях домініканці проводили досить активну колонізаційну політику, що викликала невдоволення місцевого населення. За пріора Яна Домасцена Бенковського розгорілася суперечка з Чернігівським магістратом щодо земель, наданих домініканцям. Зрештою, у 1632 р. конфлікт завершився на користь домініканців, і кляштору було підтверджено право на володіння 85 волоками в урочищі Киїнка під Черніговом.

Згідно з документами, які передав до Малоросійського приказу Лазар Баранович, окрім вже зазначених володінь, кляштору в 1636 р. також належали “село Плоское и Кукшин в воеводстве Черниговском, будучи Черниговского Борисоглебского монастыря за игуменом доминиканским с братиею” [4, 2]. Антоній Стаховський в 1731 р. (?) писав: “Киянка, Ниуладовка и Козел и за Лговскою поля и покосы по доминиканам, також де и дом архиерейский и ст. страстотерпец Глиба и Бориса церков, где за лядской власти бывал костел и кляштор ... Мрини из млынами на Остри речци их приселками з Хотиновкою, Лихачевом, Галчиноми проч. по доминиканам же достались. ... Уланов с Ястребщиною с Суходолчим по доминиканам и иезуитах ... Близ Глухова Облостки [?], Полотеск, Песиголову и Быстриков по тех же ксендзах достал” [3, 112]. Загалом же, питання про повний перелік земельних володінь кляштора на сьогодні ще залишається відкритим.

На початку Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, в серпні 1648 р. Черніговом оволоділи козаки, які вбили пріора Миколая Потриковського і його заступника Кипріяна Мачинського, а також декількох ченців.

Вже 1 червня 1648 р. Б. Хмельницький видав універсал про захист власності православних монастирів [5, 54]. Центром відновленої Чернігівської єпархії мав стати Борисоглібський монастир у Чернігові: “только не имея в Чернигове, где главу приклонить, я (Лазар Баранович. – авт.) отъехал в Новгородский монастырь Всемилоостивого Спаса” [6; 274]. Універсалом від 27 травня 1657 р. Б. Хмельницький підтвердив права Чернігівської єпархії на володіння маєтностями, що раніше належали домініканцям [7; 112]. Як згадував Антоній Стаховський, “когда казаки с Хмелницким взбыли ляхов з Украины, тогда зараз Хмелницкий, восприемши совет с козаками, вси духовных римской религии доминиканов и езуитов маестности и грунта отдали нашим духовным во владение непременно, а имянно преосвященному Лазарю Барановичу, тогда бывшему епископу, от которой дачи гетман Хмелницкий, ему, преосвященному Барановичу, и универсал подтвердилтелный о владении тех грунтов и маестностей един и другий выдал. С таким еще определением, что ежели кто и потом скажет ему, преосвященному, о маестностях и грунтах, где владели римские доминикане и езуиты, то вси отбирать ему, преосвященному, во владения свое невозбранное” [3, 113–114]. Цим універсалом за кафедрою закріплювались володіння у с. Кійнка, Козел, Льговські ґрунти за річкою Льговкою, м. Мрин з навколишніми селами, с. Уланов з околицями “и в новгородських Свиржщина и черничыми с прочими” [3, 114].

Прагнучи отримати підтвердження наданих гетьманом володінь у російського уряду, Лазар Баранович у 1660 р. звернувся до царя Олексія Михайловича з відповідним клопотанням і одержав грамоту на маєтності. Того ж таки р. універсал гетьмана Ю. Хмельницького остаточно закріпив за монастирем м. Мрин з селами, а згідно з актом 1663 р. любецький священик передав у власність обителі “свой пляц, в старом Чернигове, поблиз брамы” [2, 99].

30 грудня 1668 р. гетьман Дем’ян Многогрішний видав універсал-привілей Чернігівській архієпископії, “абы кождый мелник, люб товарищ, люб теж и тяглый, од клитки по кабану добром кормном, або за кабана по коп четыры, од каждого зась кола чирвоному золотому, высланному од преосвященного в Богу его милости господина отца архиепископа особи, отцу Алексию Садовскому, до рук без жадное забавы отдавали, так якобы на церков Божью належачое” [8, 19]. За нього ж монастирю відійшли землі в с. Бобровиця: “Бобровица з рошею достались в дом архиерейский по гетману Демку Многогришному”, а також “гай и земля, где пана Полуницкого двор, было то архиерейское все, по Демку Многогришном наданое на дом архиерейский, толко преосвященный Феодосий Углицкий блаженныя памяти, дядя его, благоволил ему двор там себе построити... Тако ж и земли, что перед дверми церков [...] с клетми и что двор на рогу против [...] тая земля була вся Демка Многогришного гетмана, а по взятю его, надана на дом архиерейский, но Лука Рихловский, бывший тогда архидьяконом, продал оную чи оддал Заборовской чи Затыркевичи судиеи ... Ушня, Воловица, Кладковка, Степановка с кгрунтами, покосами и озерами по епископу Мефодию Филимоновичу надани Демяном Многогоришным гетманом по указу государскому; Глибовка вновь [?] слободка на Улановской земли поселена за Преосвященного Лазаря Барановича” [3, 112].

За наступних гетьманів володіння Чернігівської кафедри і, зокрема, Борисоглібського монастиря помітно розширились. 21 червня 1668 р. гетьман П. Дорошенко видав універсал про надання кафедрі двору Брюховецького в Новгороді-Сіверському [9, 409–410], 14 червня 1675 р. – гетьман І. Самойлович – універсал про підтвердження прав на села Ушню, Воловицю, Степанівку, з млинами Дубровицькими та озерами Кладьківськими [9, 690–691], 1 грудня 1676 р. – універсал про розмежування володінь сіл Ушні, Воловиці та села Кладьківки [9, 712], а 25 березня 1677 р. – універсал про надання с. Кладьківки [9, 718].

Численні пожертви та надбання Борисоглібський монастир отримав від І. Мазепи. 28 квітня 1688 р. своїм універсалом гетьман передав обителі млини в с. Бистрику, Тулиголовах, та Мрині [10, 20], 12 лютого 1689 р. видав дозвільний універсал на право користуватись перевозом на р. Десні біля Новгорода-Сіверського та на облаштування гут на р. Білиці. 18 березня 1689 р. гетьман пожертвував Лазарю Барановичу “на молитвы двор в Соснице, устроенный для выготвления снецарской работы, чтобы он перевез в Чернигов и млын под Шатрищем на реке Билице” [4, 24]. 28 листопада 1693 р. І. Мазепа надав Феодосію Углицькому підтверджувальний універсал на бори та ліси понад р. Білицею, а 17 липня 1694 р. – на два млини на р. Білиці.

1 листопада 1696 р. І. Мазепа видав кафедрі черговий універсал на право володіти підсусідками у м. Мрині; 10 травня 1697 р. – “о невзымании подвод и иных вымогательств от всяких [...] у маенности катедральной” [4, 9]. 15 жовтня 1699 р. гетьман розпорядився “о прикреплении слободы Южновки со всякими угодиями до катедры Черниговской”, а наступного дня відповідним універсалом повернув кафедрі “слободу Юринов, которую Лазарь Баранович отдал нареченному своему сыну Лежайскому Новгородскому” [4, 24].

Остаточно перенести свою резиденцію до Чернігова Лазар Баранович зміг лише 1672 р. А до того часу “онья (володіння – авт.) за неприсутствием преосвященного Барановича в Чернигове, который тогда в Новгородку живал, военных ради обычаев и прочих бывших тогда неспокойств, не токмо помянутые архиерейские грунты и маенность, но и в самом граде Чернигове и соборная церковь Спаса Святого, и кафедральная Глиба и Бориса, и монастир Елицкий в опустинии были немалое время” [3, 114].

Територія Борисоглібського монастиря, який був розташований у північно-західній частині Чернігівської фортеці, була обмежена щільною забудовою. Тому з метою розширення кафедральної власності чернігівські архієреї, починаючи з Лазаря Барановича, поступово почали скуповувати або обмінювати у чернігівських обивателів прилеглі двори та земельні ділянки: “коло дому архиерейского земля к западу и к полудню вся скуплена у розних жилцев черниговских, что купчие являют, а за преосвященного Лазара толко было земли по церковные Борисоглибские двори” [3, 124]. 21 червня 1664 р. удова А. Радченко разом з дочкою Євгенією віддали “у владу в монастир Борисоглебовский двор со всем строением в старом городе Чернигове бывшего Черниговского полковника Аникия Силича, промеж козацких дворов по правую сторону Станислав, а по левую – Каленник, тылом к Елецкому двору” [4, 12]. 4 травня 1674 р. Демко Євдокимович продав Лазарю Барановичу млин на р. Свіж “выше гос-

тинца з города идучого на Ивот, з полем, хатою и огородом за тридцать семь коп ... личбы литовской и гроши отобрали от Илариона Сиемашко (?)– дозорца маетностей пастырских” [4, 23]. 21 жовтня 1674 р. відбувся обмін “пляцами” між Лазарем Барановичем і київським війтом Данилом Полоцьким [11]. 9 червня 1676 р. М. Церпицька і С. Сташевський – “обыватели черниговские променяли Лазарю Барановичу ... двор свой зо всем будинком противно монастыря ... катедрального Глеборисовского, а з тылу до двору Клевцевича, за которий ...Его пастирския милость дал нам в замене двор з будинками до двору шпиталя свята Спасскаго Черниговского прилеглий з едного боку, а з другого до пляцуего ж пастир ской милости...” [12]. 18 грудня 1674 р. житель с. Кійнка Б. Потієвич продав обителі млин “в хуторе Киянском смежным с маетностями пастырскими катедры за пятьдесят золотых. Деньги получил от Сильвестра Климкевича наместника монастыря и Вельямина – эконома” [4, 20]. 18 березня 1693 р. удова чернігівського війта П. Клевцова Марія “за шестнадцать сот золотих личбы литовской, именем своим, именем сина своего пана Ивана Павловича Клевцевича, ... признали, иже она маючи двори два в самом месте Чернигове: еден от монастыря святых святотерпец Бориса и Глеба [...] Черниговского, з другое стороны пана Стефана Корнеевича підписка полкового, тылом до паркана, воротами к улици против другого двора Клевцевовского з будинком; вшир земли сажень десять, в длине сажень пол шестнадцати, а другого двора на противно межа от улочки от того же монастыря, з другое стороны Федора Кидюня [?], козака с. Петрушина, воротами к улици, тылом до Велико Веского [?] двора, без будынку, пляц вширь сажень тринаднать” [13].

4 лютого 1689 р. менський протопоп С. Шуба продав монастирю “пляц Дубинянский, подле Миклашевского в старом месте Чернигове неподал монастыря катедрального лежачий” [14]. Згодом, 17 липня 1689 р. Лазар Баранович обмінюва з Г. Звіровичем на “ближайший, межою з одной стороны Васка булого шевца, з другой стороны – Александра Шабелинка и Василихи Толстолесы и Тимоха Василевича Железняка райцы, тылом – до Тимофея Аврамовича – козака, воротами – к улици. Должиною тот пляц сажень пятнадцати, а в ширь – сажень десять... а после в 1717 году мая 17 этот Дубинянский пляц, променянный, купленный катедрою у Евсевия Герасимовича Зверовича за 500 золотых” [15].

1693 р. монастир купив у ієромонаха Києво-Печерської лаври Кирила Филиповича грунт у с. Стефанівка, “доставшийся ему по наследству от родного отца – Пресвященного Мефодия Филлиповича за двадцать талерей” [4, 29]. 28 червня 1694 р. Проска Олексііха “жителька глуховская, продала, о. Серафиму Евстафиевичу городничему Улановскому поле и нывку за 23 золотых” [4, 31]. 25 травня 1695 р. козак з с. Петрушина Ф. Удень продав монастирю за “двести золотых грошей личбы литовской, двор з будинком, в самом месте Чернигове, в певних межах з одное стороны до монастыря святых стратотерпцев Бориса и Глеба, нарицаемых Романа и Давида, з другой стороны пана Тимофея Аврамовича – товарища полку Черниговского, тылом до Васка Белого пляца и Тишка Пантелевича мещан черниговских, воротами к улици монастырской” [16].

19 травня 1698 р. козак Чернігівського полку Я. Трубач продав монастирю за сорок п'ять золотих грунт з будинком в с. Жолвинка [4, 15]. 26 липня 1699 р. черні-

гівська міщанка Т. Ієсифиха за 80 талерів продала Іоанну Максимовичу двір з будинком на чернігівському передмісті біля Борисоглібського монастиря [4, 16].

Важливим джерелом поповнення земельного домену обителі також були численні пожертви мирян. 23 червня 1663 р. чернігівська міщанка А. Радченко відписала наміснику кафедрального монастиря ієромонаху Герману 2/3 доходів з власної греблі на р. Белоусі [2, 99]. 9 червня 1673 р. генеральний осавул Іван Лисенко в листі до Лазаря Барановича писав: “покорно прошу на аффектации Вашей святительской милости частку мне належачую, межи фольварком его милости пана Гетмана и пана полковника Черниговского, к грунтам лежачую Вашей святительской милости оферуу и у вечную посессию пускаю, покорне и повторе о благословении и о молитве” [4, 10]. 21 травня 1693 р. житель м. Мени Андрій Кондратович “по божности своей ко Богу и за сына своего Симеона, и за другого Максима, за поставление на священство” передав наступнику Лазаря Барановича на архієрейській кафедрі – Феодосію Углицькому свій двір у м. Мені, “прозываемый Довгалюбский” [4, 29].

Ще одним джерелом земельних надбань монастиря були заповіти. Духовні та світські особи нерідко робили пожертви на користь чернечої братії (вважалося, що молитви монахів за спасіння душі будуть швидше почутими на небесах, ніж молитви білого духовництва) або ж просили поховати в обителі – “святому місці” [17, 19]. 3 березня 1688 р. дружина колишнього ніжинського протопопа Олена Адамович стверджувала: “хутор Кладковский з лесом и зо всеми до него належачими к грунтам без жадной експецции монастыреви святых мучеников Глеба и Бориса катедральному Черниговскому в вечную подаю посессию” [18].

Права монастиря на земельні володіння неодноразово підтверджувались численними царськими грамотами та гетьманськими універсалами: 13 вересня 1667 р. – грамота царя Олексія Михайловича; 28 червня 1668 р. – універсал П. Дорошенка на підтвердження усіх маєтностей та угідь [9, 409]; 29 квітня 1669 р. – його ж оборонний універсал [9]; 9 березня 1669 р. – універсал гетьмана Д. Многогрішного про підтвердження маєтностей та надання ще млинів на р. Баблі й с. Бобрику [9, 491]; 31 березня 1676 р. – грамота Федора Олексійовича “на селения, дворы и разные угодыя, принадлежачие к его архиепископии”; 26 червня 1688 р. – грамота Іоанна Олексійовича, Петра Олексійовича і Софії Олексіївни; 17 травня 1693 р. – підтверджувальна грамота Іоанна Олексійовича і Петра Олексійовича на всі маєтності.

Документи, що посвідчували ці надання, зберігалися в архієрейському домі: “Трактаты Хмельницкого печатные суть в дому архиерейском в книгохранительницы я оставил (Антоній Стаховський – авт.), а в tych трактатах понеже положено управлятися Малой России в грунтах привелегиями королей полских..., а потом Хмельницкий дал своим универсалом, да и грамоты государевы древние тое ж подтверждают, дабы для добра монастырей полских были даны духовным религии русской почет, ... и так в книзи правной полской писано за короля Жигмунта и короля Владислава, котрая обритається в дому архиерейском, где много есть вещей о грунты” [3, 114–115].

Про подальше розширення володінь монастиря свідчать його придбання у XVIII ст. У той час основною тенденцією господарської діяльності чернігівської кафедральної обителі залишалась середньовічна практика накопичення земельної

власності. Таким чином, протягом XVII–XVIII ст. Борисоглібський монастир сформував достатньо потужний земельний домен.

Список літератури

1. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К.: Темпора, 2006. – 496 с.
2. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 4. — Чернигов : Земская тип., 1873. – 256 с.
3. Мицик Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII–XVIII ст. / Юрій Мицик // Сіверянський літопис. – 1992. – №1/2. – С. 100–116.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського, ф. 204, № 41.
5. Степанков В. С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648 – 1657) / В. С. Степанков // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 52–65.
6. Макарий (Булгаков М.П.) История русской церкви Кн.7 : Период самостоятельности Русской Церкви (1589-1881). Патриаршество в России (1589–1720). – М., 1996. – 670 с.: ил.
7. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 15204.
8. Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни / Юрій Мицик // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 3–34.
9. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Матеріали до українського дипломатарію. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Наукове товариство імені Шевченка. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Київ-Львів – 2004.–1088 с.
10. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 1144 с.
11. ЦДАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 53.
12. ЦДАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 68.
13. ЦДАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 144.
14. ЦДАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 120.
15. ЦДАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 118.
16. ЦДАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 96.
17. Горін С. Заповіти як джерело дослідження історії монастирів Волині XVI – першої половини XVII ст. // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2009. – Т. 19. – Кн. 1. – С. 19–35.
18. ЦДАК України, ф. 133, оп. 1, спр. 120.

Данило Рига (Чернігів), молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»

З історії архітектурної споруди доби українського козацтва – Катерининської церкви в Чернігові у 20-30-ті роки ХХ століття

Антирелігійна політика, яку впроваджувала радянська влада з перших часів своєї діяльності, мала на меті всебічне нищення пам'яток культового значення. В цьому відношенні доволі багато споруд, які використовувались церквою для релігійних потреб, мали також історико-культурну цінність.